

В. О. Юносова

Бердянський державний педагогічний університет

## ВАРІАНТНІ ФОРМИ ЗНАХІДНОГО ВІДМІНКА ІМЕННИКІВ У МОВНІЙ СПАДЩИНІ ІВАНА ОГІЄНКА ТА СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЇХНЬОГО ВЖИВАННЯ

У статті досліджено функціонування варіантних форм знахідного відмінка однини іменників чоловічого роду II відміни в мовній спадщині Івана Огієнка. Виявлено основні тенденції їхнього вживання на матеріалі української літератури кінця XX – початку XXI ст. З'ясовано низку чинників, які визначають вибір однієї з варіантних форм.

**Ключові слова:** варіантні форми, родовий відмінок, форми знахідного відмінка, тенденція, прийменникова конструкція.

Варіантні форми знахідного відмінка становлять одну із специфічних рис синтаксису української мови. Чинний правопис і нормативні курси сучасної української літературної мови визначають певне коло іменників, що можуть мати в знахідному відмінку однини або множини форми називного та родового відмінків. Це іменники чоловічого роду II відміни – назви неістот, а також іменники на позначення назв тварин, птахів, риб, комах та інших істот, наприклад: написав *листа* й *лист*, узяв *ножа* й *ніж*, бачити *корів* і *корови*, гнати *гусей* і *гуси*.

У художній літературі, фольклорі та в усному розмовному мовленні такі випадки варіювання форм знахідного відмінка засвідчуються дуже широко. З огляду на це знахідний відмінок у різний час був об'єктом дослідження в роботах А. Кримського, Є. Тимченка, Г. Вакули, Ю. Беляєва, І. Вихованця та ін.

**Мета нашої роботи** – виявити особливості вживання варіантних форм знахідного відмінка іменників у праці «Українська культура» Івана Огієнка та простежити основні тенденції у вживанні цих форм на матеріалі української літератури кінця XX – початку XXI ст.

Значною варіантністю форм знахідного відмінка характеризуються іменники чоловічого роду II відміни – назви неістот. Причини цього явища зумовлені історичним розвитком закінчень знахідного відмінка іменників. Форми знахідного, що збігаються з формами називного відмінка, первісні. Заміна старих форм знахідного формами родового відмінка почалася в іменниках – назвах істот, потім ці форми з'явилися і в іменниках на позначення неістот [1, с.43].

Варіантні форми знахідного відмінка в іменниках – назвах неістот постійно конкурують протягом XX ст. – на початку XXI ст. Так, у першій половині XX ст. набули значного поширення форми знахідного відмінка, ідентичні родовому. На це вказує М.А. Жовтобрюх, зазначаючи, що в той час «в східноукраїнській періодиці набагато ширше, ніж у сучасній публіцистиці, вживалася у функції прямого додатка форма, спільна з родовим відмінком, від іменників на означення неістот: підписати *протокола*, зменшити *процента*» [2, с.126], що яскраво засвідчує мовна спадщина Івана Огієнка. Зокрема, в праці «Українська культура» [3] автор активно використовує новішу форму знахідного відмінка: *...заснував* в двох верстах од Москви *монастиря*...; Одіж ця складалась із короткого кольорового жупана, а поверх його *одягали кунтуша* з вільотами...; ...вдячна Болгарія *збудувала монумента* цьому славному українцеві; І патріарха змило-

сердився над Лаврою і **прислав** їм **листа**...; А старшині щедро **замазали рота** «чинами»...; ...духовенство ... благало заборонити **ставити пам'ятника** на Софіївській площі...; ...багато українців ... забули свою мову, **пришили хвостика** -в' до своєї фамилії і зробилися «тоже малороссами»; Курсивом набрано прізвища тих осіб, що в книжці **подано** їхнього **портрета**...

Характерно, що І. Огієнко використовує форми родового відмінка в знахідному і в прийменникових конструкціях, що для сучасного сприймання є досить незвичним, пор.: ...той з охотою р.1868 приїхав до Києва і умовився **про пам'ятника**; ...**про пам'ятника** пішли чудні теревені...; ...цар звелів збирати жертви **на пам'ятника** по всій Росії...; А за цариці Катерини старшина українська дуже домогалася, аби Київську Академію переробити **на університета**.

У функції знахідного відмінка може вживатися форма родового тільки із закінченням **-а** [4, с.51]. Тому використання родового відмінка у цій функції виявляє певні обмеження: тут спостерігаємо здебільшого назви конкретних предметів. Іменники, що в родовому відмінку мають флексію **-у(-ю)**, виконуючи функцію знахідного відмінка, змінюють її на **-а(-я)**. Приклади такої зміни закінчень засвідчено і в Івана Огієнка, пор.: **родовий відмінок**: ...він заїхав до Никольського **собору**, збудованого р.1690 Мазепою; Тоді як раз наш славний українець, перший ректор київського **університету** проф. М. Максимович добре взявся за наукове дослідження української мови; Здається, далі цього **наказу** йти було нікуди...; **знахідний відмінок**: Було скликано в Києві **собора**...; ...домогалися, аби на Україні було засновано **університета**; І тільки через п'ять років, р.1881 скасували сміховинного **наказа** цього...

Таке вживання набуло в досліджуваній праці значного поширення, пор.: ...цар ствердив цього **проскта**...; Я пригадаю тут ще одного **факта**, що ясно покаже...; Року 1775 авг. 3 дня вона видала **маніфеста** про скасування Січі Запоріжської; Один з київських вчених подав на цензуру свого **рукописа**; Цензор повернув **рукописа** назад; Тут вже все розмірковано, аби не дати змоги обійти **закона**; 1881 р. було видано нового **закона** про українські справи...

О. Матвієнко, говорячи про тенденції вживання обох форм знахідного відмінка на початку ХХ ст., відзначає не лише домінування форми родового відмінка, а навіть її надуживання [5, с.88].

Усі видання «Українського правопису», починаючи з 1929 р. і до 1993 р. включно, визначають для семантичних груп іменників чоловічого роду – назв неістот, як звичайні, форми знахідного відмінка, тотожні формам називного. Проте не заперечують наявності в сучасній українській літературній мові варіантних форм знахідного відмінка, однакових з формою родового (в назвах конкретних предметів).

Останнім часом спостерігаємо активізацію родового відмінка у функції знахідного [6, с.96]. Уживання варіантних форм знахідного відмінка залежить від багатьох чинників, зокрема, від темпу вимови, інтонації, а також жанру й вимог стилю [7, с.55-56]. Справді, в поетичних творах вибір тої чи тої форми знахідного відмінка зумовлений вимогами ритміки, звуковим оформленням тощо, пор.: Школярі на вигоні / **У футболі** гралися, / А до їх портфеліків / Цуцики добралися; Відзначали роковини / Славного поета. / Почепили серед сцени / Гарного **портрета** (П. Глазовий); Також красуня їхня, Арімпаса, / на вечорницях била **в тулумбаса** (Л. Костенко).

Визначаючи умови використання варіантних форм знахідного відмінка, вчені звернули увагу на певну групу дієслів, семантика яких впливає на відмінкову форму залежних від них іменників. Зокрема форма знахідного відмінка, тотожна формі родового, частіше вживається при таких дієсловах, як **дати, взяти,**

брати; читати, писати, друкувати, малювати; одягати, натягати, скидати, здіймати; бачити, дивитися, показати [8, с.20-21]. Таке вживання набуло значного поширення в сучасній українській літературній мові, оскільки вказані дієслова переважно сполучаються з іменниками на позначення конкретних предметів: Я обережно **взяла кужлика** до рук... (І. Роздобудько); ...пан підстароста Іван Станишівський наказав... **подати кужля** меду, а сам сів, **узав** у руку **кужля** й наказав нам виїздити замкових коней, які застоялися (В.Шевчук); ...взяв ту монету разом з хустиною, як ото в наших піснях зразкові дітки **беруть** у дорогу **рушничка** або вишиванку (В. Шкляр); Мама **прочитас листа**, зрозуміє, що у мене все гаразд... (В. Яворівський); А він, бач, **написав їй листа** і фото вклав (Л. Дашвар); Тоді **вдягнув** на голову **вінка** й рушив некапканю, гордо зводячи голову (В. Шевчук); Треба, подумала Рада, піти **вдягнути светра** – кавове збудження вичахло, і, мерзлякувато натягуючи на зап'ястя рукави блузки, вона побачила, що шкіра на передпліччях узаялася сиротами (О. Забужко); Мокрого **чобота** й так **важко зняти**, а то, уявіть собі, під водою, у паніці (В. Шкляр); Тимко **зняв кашкет**, покрутив і знову натягнув... (Л. Дереш); Катерина **рюззак** з плечей **скинула**; **Стягла** того **светрика**, руки тремтіли (Л. Дашвар); Вар **скинув** тілогрійку, пожмаканого карденівського **піджака** із зеленими від споришу літтями (В. Яворівський); І тут вони **побачили** в яру невеликого синього **вогника** (В. Шевчук); В останню мить я **покажу язика** Вадиму і всьому світові, в якому я так боялася бути Ією (І. Роздобудько).

Форми знахідного, що збігаються з родовим, у назвах неістот найчастіше вживаються при дієсловах доконаного виду, зокрема префіксальних. Найбільшу активність виявляють дієслова з префіксами **по-, ви-, з(-), на-, роз-**, менш уживані – з префіксами **під-, від-, при-, до-**, пор.: При цьому Юстинин пес у ногах Таласії пискнув, заворушився і сердечно **поцілував** їй **чобітка**; ...**наїдів** собі **кужля** меду, сидів із ним у садку... (В. Шевчук); Я **витягла** встромленого **ножа**, сіла поруч й почала нарізати буряк (І. Роздобудько); Татко **мішка** на дорогу **скинув** (Л. Дашвар); Русланчик зляканю пантрував за мамою, яка... **розбила келиха** і вибігла на балкон; Швиденько **накинула** на голе, ще вологе тіло лляного **халатика** на гудзиках... (В. Яворівський); Коли я пробую **піднести м'яча** з землі не нахилиючись, то тільки обдряпаю ракетку; **Стола відсунула** до стіни (О. Забужко); Погуляємо, потанцюємо, подуріємо. **Притягнемо програвача** (В. Шевчук) тощо.

У словосполученнях із перехідними дієсловами недоконаного виду в сучасній українській літературній мові вживається переважно знахідний прямого об'єкта [9, с.29]. Проте зауважимо, що форми родового відмінка активізуються і в цих конструкціях, пор.: Його очіці світилися втіхою, кирпатий ніс задерся ще дужче і **нагадував** дводірчатого **гудзика** – речовий доказ професійної самовпевненості (В. Шкляр); ... вони намагаються стояти в тіні й **подавати** вам **рушника**, незважаючи на те, що втомлюються і страждають не менше (І. Роздобудько); Сніг же покривав важкими шапками дахи келій та стін, що **оточували монастиря**, дзвіницю...; – Климентію, – сказав солодким жіночим голосом, – **чинии гріха!** (В. Шевчук); ...стояла тепер, розпашіла й гарненька, і **колупала** стидливо пальчиком **камина**... (О. Забужко) та ін.

Збільшується кількість приєднаних конструкцій із знахідним, ідентичним родовому. У таких словосполученнях використовуються прийменники **в/у, за, на, рідше – об, про, під**, напр.: ...Оленка ж, розходившись, вдала цуценя й заливалася дзвякотом, підстрибуючи, щоб **лизнути** сестру **в носа**... (О. Забужко); Обчистила зубець часнику, **вкинула** його **в рота**, заїла салом і картоплею (В. Яворівський); **Схопив** котяру **за хвоста** і, розкрутивши в повітрі, пожбував геть

(О. Жовна); ... *але я попросила, щоб він почекав, глянула на годинника*, по четвертій... (Ю. Андрухович); Ларіонов дістав з альбому чергову світлинку, *насунув окуляри на носа*, вдивився... (Л. Дашвар); Білдолиций замість того, щоб ударити по кулі, так крутонув тим кием, що він *перетворився на вітряка*, здатного перемолоти все на своєму шляху; Коли він почав захлинатися, *я підняв за чуба* його голову і спитав: – Хто вас послав? (В. Шкляр); ... щільніше *загорнувся у кожуха*, бо мороз припікав...; ... Лариса знову відчула себе непевно, навіть *трималася за мого рукава*, як мала дівчина-реп'яшок, боячись у цій юрбі загубитися; *Сів за стола* й завмер, дивлячись у заморожене вікно...; Він *сів* із розмаху *на стільця* і замотав головою; *Зламалась об того каменя* моя стріла; ... він обдивився нашого коня, поплескав його про крупу, *зазирнув* у зуби й *під хвоста*, ніби збирався того коня у нас купити... (В. Шевчук); *Вона знову подивилася під бука* (М. Магіос). Зауважимо, що в цих прийменникових конструкціях уживаються іменники з конкретним значенням.

Активізація родового відмінка у функції знахідного в іменниках – назвах неістот зумовлена різними факторами, найголовнішим з яких є, на нашу думку той, що таке вживання становить одну із специфічних рис синтаксису української мови. Використання варіантних форм знахідного відмінка значною мірою залежить від уподобань автора, проте загальна тенденція до розширення кола саме форм родового відмінка у знахідному виявляється досить помітною. Трапляється навіть повторення цих форм в одному реченні, пор.: Я зупинився на дворі й намагався оволодіти своїми почуттями, бо зараз *маю переступити* батьківського порога, а батьківського порога *треба переступати* з ясним обличчям і мирною усмішкою на вустах; Мій непрошений гість уже *виймав носовичка*, втирав обличчя, а потім *дивився на носовичка* – той ставав чорний; На санях *я побачив хому́та* і розсердився на Онисима, що він покинув його, не сховавши до хліва, і *ханнув за того хому́та* (В. Шевчук); ... *почепив* Варварі на шию красивенного інкрустованого *хрестика* на золотому ланцюжку та *одягнув на пальця* золотого *персня* з ... діамантом (В. Яворівський); Наступного дня я начистила пір'ячко, *розпушила хвоста* і *вивела* з гаража нашого чорного «форда» (В. Шкляр).

Використання форм родового у знахідному відмінку може пов'язуватися з вимогами мелодійності української мови (вживання закінчення *-а* на стику приголосних або при нагромадженні приголосних) [10, с.94]. Вважаємо, що цей критерій в останні десятиріччя застосовується активно, проте не є визначальним при виборі одного з варіантів, пор.: Лариса *написала* мені якось *листа*, *тоді* я вже був студентом будівельного інституту: жив у студентському гуртожитку; Обличчя похитуються, пальці, що *тримають костура*, *здрігануться* (В. Шевчук); Нарешті він зупинився, *розвернув човна* носом до берега, і ми швидко помінялися місцями... (В. Шкляр); але також: Боюся, бо вони *взяли тебе на гачка*, *а* коли так, то й діло знайдуть; ... мене ніби *насаджували на списа* *і*, як опудало з соломи, перекидали всі одного до другого; ... він *підніс* мені до вуст *кухлика* *і* дав напитися якогось зілля...; При розмові вони в'язали й *дивилися телевізор* – *отакі* дві спадкоємиці Юлія Цезаря; ... *розтулює чорного ротц*, *якось* дивно засклав очі, *закотив їх під лоба*, *аж* засвітилися самі більма...; І тоді знову *вдарила* кулаком *об кулака* *Огапка* Харитонівна... (В. Шевчук).

У функції знахідного відмінка уживаються форми родового тільки із закінченням *-а* (назви конкретних предметів). Якщо ж цю функцію виконують іменники, яким у родовому відмінку властиве закінчення *-у(-ю)*, вони змінюють його на *-а(-я)*. Вживання цих форм донедавна було обмежене, фіксувалося лише в окремих випадках, оскільки вони «не передбачені чинними нормами відмінювання таких іменників для жодного з їхніх відмінків» [11, с.96]. Нині вони

все частіше засвідчуються у творах сучасних авторів, пор.: Я людина торгова... **Кіоска відкрити** й горілкою торгувати могу де завгодно (але: Тамарка вже **до кіоску** добігла); Отакий увесь чорний **на постаменті** шанівського **заскочив** (але: На ранок усі три **біля постаменту** зустрілися) (Л. Дашвар); Залишалося лазити по місту, байдикувати. Ну там, у **футбола поганяти**, у «квадрат» на виліт з товаришами пограти (Л. Дереш); ... мене обняло таке відлюдницьке обридження до світу, аж я **вимкнув телефона** й сказав собі: все (О. Забужко). Перевагу саме таким формам знахідного відмінка надає В. Шевчук, пор.: Коли ж хвороба, то **треба визначити рецепта** (І знову звернувся **до рецепту**, котрого йому дав ... дяк); ...люди хліба насущного не мають, тим більше сили й кошту, аби **спорудити** свого **Храма** (...скринька та й подоба **Храму** залишилися неопалимі); – **Хай** панове вранді **справлять записи**: кошуль колінських дві (– Глянь, юначе, **до запису** попереднього, що там про кошулі говориться?); – Ми живемо у світі абсурду, – **почав** свого другого другого **монолога** Славко... (...так само, як Славко, готувався **до монологу**); Козлоподібний тимчасом барвисто **проголошував тоста**: говорив про калинове щастя... (– Це ваш батько? – спитав я, коли проголошена **тосту** закінчилося); Тут-таки, в актах, **докладено описа** бойових знаків на тілі Костюченка... (...я тут сам нічого гадати не буду, зважаючи на документальність цього **опису**...); Відтак виступив Федір, сказавши, що не зі своєї волі він сіно крав, а з **наказу** пана Григорія Ворони, і що в нього, як у підданого, вини тут немає, бо **виконував** панського **наказа**.

Зрідка трапляється таке вживання навіть у прийменникових конструкціях: ...тут мені знову було **оповіджено про ганка** і про дорогу, через яку в'язні переходять... (В. Шевчук). Вважаємо, що ці та інші форми (особливо абстрактних іменників) надають мовленню розмовного відтінку.

Уживання знахідного прямого об'єкта й родового у функції знахідного диференціюється з погляду розподілу їх за функціональними стилями. Основна форма знахідного відмінка стилістично нейтральна. Вона використовується в усіх функціональних стилях сучасної української літературної мови. У науковому й офіційно-діловому стилях родовий у функції знахідного не вживається. У розмовному мовленні та в різних жанрах художньої літератури обидві форми звичні. На думку І. Вихованця, «зловживати формою знахідного відмінка на **-а** не варто, бо основним (спеціалізованим) у граматичній системі сучасної української мови є знахідний відмінок, який збігається з називним відмінком» [12, с.95].

Отже, в мові сучасних українських письменників виразно простежується відома вже в I половині ХХ ст. тенденція до зростання кількості іменників чоловічого роду, які в знахідному відмінку однини набувають форм, ідентичних родовому відмінку. Це пов'язано передусім із прагненням актуалізувати специфічні риси української мови, з мовними уподобаннями авторів. На вибір одного з варіантів впливають й інші чинники, що й зумовлює перспективу подальших наукових досліджень.

### Список використаних джерел:

1. Бевзенко С.П. Исторична морфологія української мови : Нариси із словозміни та словотвору / С.П. Бевзенко. – Ужгород : Закарп. обл. вид-во, 1960. – 416 с.
2. Жовтобрюх М.А. Мова української періодичної преси (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / М.А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1970. – 303 с.
3. Огієнко І. Українська культура / Іван Огієнко. – К. : Абрис, 1999. – 272 с.
4. Крымский А. Украинская грамматика / А. Крымский. – М., 1907. – Т. 1. – 545 с.
5. Матвієнко О. Стилістичні паралелі (проти пуризму) / О. Матвієнко. – Х. : Рад. школа, 1932. – 132 с.

6. Тараненко О.О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (у межах граматичних категорій іменника) / О.О. Тараненко // Мовознавство. — 2005.— № 3-4. — С. 85-103.
7. Матвієнко О. Назовна та родова форма знахідного відмінка / О. Матвієнко // Збірник державних центральних курсів українознавства. — Х., 1930. — Вип. 3. — С. 43-56.
8. Вакула Г.Г. Категорія істот і категорія неістот в українській мові / Г.Г. Вакула // Українська мова і література в школі. — 1965. — №6. — С. 19-25.
9. Вихованець І.Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові / І.Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1971. — 120 с.
10. Вихованець І.Р. Родовий чи знахідний відмінок? / І.Р. Вихованець // Культура слова. — 1989. — № 37. — С. 93-95.
11. Тараненко О.О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (у межах граматичних категорій іменника) / О.О. Тараненко // Мовознавство. — 2005.— № 3-4. — С. 85-103.
12. Вихованець І.Р. Родовий чи знахідний відмінок? / І.Р. Вихованець // Культура слова. — 1989. — № 37. — С. 93-95.

Variant forms of accusative case are one of the specific features of the Ukrainian language syntax. The current orthography and regulatory courses of modern literary Ukrainian determine certain range of nouns that can have in the accusative singular or plural form the forms of nominative and genitive. Variant forms of accusative in inanimate nouns constantly compete during the XX-th and at the turn of the XXI-st centuries. This article explores the functioning of variant forms of accusative in singular nouns of masculine gender in the II-d declension in Ivan Ogiyenko's work «Ukrainian culture». In particular, an advantage of the genitive in the accusative forms is demonstrated which are also used in prepositional constructions. In the first half of the twentieth century they gained considerable popularity, even it was spoken about their overuse.

All editions of «Ukrainian orthography» since 1929 to 1993 inclusive, determine the forms of accusative case that are identical with the forms of nominative as well as usual ones for the semantic groups of masculine inanimate nouns. But the presence of variant forms of accusative identical with the forms of genitive case (in the specific subjects) in the modern Ukrainian literary language is not denied.

**Key words:** variant forms, genitive, accusative forms, trend, prepositional construction.

*Отримано: 12.02.2015 р.*